

• RECENZIE A ANOTÁCIE •

ANIEVAS, A. – NISANCIOGLU, K.: **How the West Came to Rule. The Geopolitical Origins of Capitalism.** London : Pluto Press, 2015, 386 s., ISBN 978-0-7453-3615-2

Ako sa Západ stal vládcom nad svetom? Túto otázku si kladú Alexander Anievas z Cambridgskej univerzity a Kerem Nisan- cioглу z Westminsterskej univerzity. Svoju cestu dejinami začínajú v Mongolsku 13. storočia a teoreticky ju rámujú marxizmom a postkoloniálnym prístupom. Základným východiskovým bodom je pre nich Trockého koncept nerovného a kombinovaného rozvoja, ktorý im umožňuje prepojiť vnútroeurópsky vývoj s vývojom mimo Európy. Kľúčový pre vzostup západnej Európy je pre nich vznik kapitalizmu a kolonializmu, pretože „*kapitalizmus mohol vzniknúť, zakoreniť a reprodukovať sa [...] iba prostredníctvom násilného, donucovacieho procesu, často spojeného s vojnou, podriaďujúceho, dominujúceho a často ničiaceho tie sociálne sily, ktoré mu stáli v ceste, proces, ktorý pokračuje do dnešného dňa*“ (s. 12).

V prvých dvoch kapitolách predstavujú svoj teoretický prístup a vymedzujú sa voči komerčnému modelu vzniku kapitalizmu prítomnému tak u nemarxistických autorov, ako aj vo Wallersteinovej teórii svetosystému a tiež voči politickému marxizmu Brennera, Wood a ďalších, vychádzajúcich z priúzkej definície kapitalizmu, opretej iba o element produkcie.

Kapitalizmus definujú ako „*sadu konfigurácií, asambláží alebo balíkov sociálnych vzťahov a procesov orientovaných okolo sys-*

tematickej reprodukcie vzťahu kapitálu, ale neredukovateľné na tento vzťah, či už historicky, alebo logicky“ (s. 9). Kľúčovým prvkom tejto definície je odmietnutie redukovať kapitalizmus na jeden proces alebo sociálny vzťah, odmietnutie uznať, že kapitalizmus má nejakú esenciu. V tomto zmysle odlišujú kapitalizmus od kapitálu, ktorý je týmto vzťahom. Okrem vzťahu medzi majiteľmi kapitálu a námezdnými pracujúcimi existujú v rámci kapitalizmu aj vzťahy rodové či rasové, ktoré sú prepojené s kapitalizmom a podľa niektorých sú nevyhnutné pre jeho fungovanie. Kapitalizmus obsahuje ďalšie prvky ako donucovacie štátne aparáty, ideológie, kultúry, ako aj ďalšie formy moci, ktoré nie sú automaticky odvoditeľné od vzťahu medzi prácou a kapitálom. Táto definícia kapitalizmu je kľúčová pre vymedzenie sa voči ostatným prístupom kritizovaným v prvých troch kapitolách (s. 29 – 32).

Autori spolu s politickým marxizmom kritizujú obchodné chápanie kapitalizmu v tzv. komerčnom modeli, ako aj v modeli teórie svetosystému. V tomto modeli je kapitalizmus vysvetľovaný ako obchodný systém, ktorý vzniká s trendom konštantnej expanzie obchodu a postupného podrobovania si nových a nových častí sveta. Kapitalizmus potom nedefinuje systematické vykorisťovanie námezdnej práce, ale integrácia spoločností do nadnárodnej siete obchodnej výmeny (s. 15). Základným aspektom tohto systému je nerovnosť a prenos nadhodnoty z periférie do centra. Kvalitatívny posun z feudalizmu na kapitalizmus je výsledkom kvantitatívnej expanzie

obchodu. Tento model však jednoducho predpokladá to, čo treba vysvetliť – podmienky nevyhnutné pre rozširovanie daných tendencií (s. 21).

Brennerova kritika Wallersteina vychádza z dôrazu na sociálne vlastnicke vzťahy. Kapitalizmus sa stáva kapitalizmom až potom, keď sa oslobodzujú spod feudalizmu anglickí nevoľníci, aby boli vzápätí nútení podriaďiť sa diktátu trhu, na ktorom predávajú svoju pracovnú silu. Hoci samotný Brenner pri vysvetľovaní vzniku kapitalizmu v Anglicku 16. storočia využíva aj medzinárodné faktory – normandskú inváziu do Anglicka a politicko-vojenský tlak Francúzska, ktoré viedli k hlbšej centralizácii štátu a následne silnejšej pozícii voči nevoľníkom – ide o ad hoc udalosti, ktoré sú len pripojené k analýze založenej na logike vnútorného vývoja.

Je to práve táto logika metodologického internalizmu, ktorú Anievas s Nisancioglom označujú za prvý prejav eurocentrizmu. Vychádza z toho, že základom kapitalistickej modernity je vnútorný vývoj v Európe. Európa je chápaná ako primárna hybná sila histórie. Druhým predpokladom eurocentrizmu je historická priorita pripisovaná Európe, ktorou sa odlišuje tradícia *Iného* od modernity *Seba*. Eurocentrizmus tak prehliada mnohoraký interaktívny charakter spoločenského vývoja. Z týchto dvoch predpokladov vychádza tretia pozícia – pozícia lineárneho rozvoja, ktorá vytvára univerzálne štádiá rozvoja modelované podľa európskej histórie a aplikovateľné na všetky ostatné spoločnosti.

Anievas a Nisancioglu nachádzajú metodologický internalizmus v predpoklade teórie svetosystému, že deľba práce a špecializácia

sa jednoducho šíria z centra do zvyšku svetosystému. Vplyv medzinárodných faktorov je preto zanedbaný. Toto šírenie kapitalizmu z jedného centra tiež vytvára problém ignorovania existujúcich protokapitalistických centier pred 16. storočím a kladie otázku, prečo nezačať s počiatkom kapitalizmu už u nich, napr. vo Florencii alebo Toskánsku v 12. storočí, či neskôr v Benátkach alebo Janove (ale aj v Kinagsu počas dynastie Sung v 10. – 13. storočí). Dôvodom je, že hoci tam existovali formálne kapitalistické inštitúcie, boli podriadené feudálnym štátom založeným na získavaní tribútu prostredníctvom vojen, a nie na kapitalistickej expanzii.

To, v čom je Wallerstein užitočný a čo naopak chýba u Brennera, je zahrnutie celého sveta ako jednotky analýzy. Práve tu sa Brenner dopúšťa eurocentrizmu. Podobne ako Wallerstein nie je schopný vysvetliť, prečo k vzniku kapitalizmu nedošlo na iných miestach, kde bola prítomná námezdná práca. Brenner takisto nedokáže vysvetliť ďalší vývoj kapitalizmu, pretože jednoducho nezahŕňa ďalšie faktory ako kolonializmus a otroctvo, kľúčové pre dejiny kapitalizmu. Ide tým zároveň proti širšiemu Marxovmu poňatiu, ktorý práve objavenie zlata a striebra v Amerike považuje za súčasť vzniku kapitalizmu, ktorého najdôležitejšou, ale nie jedinou súčasťou bola námezdná práca v Anglicku 16. storočia.

Ďalším problémom politického marxizmu je vnímanie technologického pokroku ako dôsledku kapitalizmu. Technologická vyspelosť však podľa mnohých historikov bola prítomná v mimoeurópskych (ako aj európskych) častiach sveta pred vznikom kapitalizmu. Naopak, boli to tieto mimoeurópske inovácie, ktoré

dopomohli k tomu, že kapitalizmus vznikol v Európe. Voči politickému marxizmu sa ďalej vymedzujú pripúšťaním významu komercializácie. Prehlbovanie finančných trhov a závislosť od medzinárodných pôžičiek zo strany aj najmocnejších štátov pred 16. storočím napomohli k následnému vzniku kapitalizmu, ktorý bol s týmito trhmi silno prepojený, rovnako ako napomohli k vzniku vládnucej buržoáznej vrstvy. Takisto bol dôležitý rozmach vojenských operácií, ktorý si vyžadoval budovanie prístavov, výrobu lodí, zbraní, ťažby dreva atď., čo znamenalo nevyhnutnosť námezdnjej pracovnej sily, teda základného prvku kapitalizmu. Už pred rokom 1550 pracovalo 16 000 zamestnancov v benátskom Arsenale.

Prístup nerovného a kombinovaného rozvoja vychádza z dvoch zdrojov. Jeho pôvodcom je Trocký, avšak pre Anievasa a Nisancioglua umožňuje tento prístup doplniť marxizmus o postkoloniálnu kritiku – Chakrabartyho provincializáciu Európy. Univerzálnu História (kapitalizmu) 1 dopĺňajú a ovplyvňujú partikulárne História 2. V tomto zmysle Chakrabarty nasleduje Marxa a jeho odmietnutie transhistorických kategórií v *Kapitáli*. Anievas s Nisanciogluom kritizujú postkoloniálnych autorov a autorky za to, že samotnú Európu vnímajú ako esenciálnu kategóriu a prekonávajú ich aplikáciou História 2, teda aplikáciou prístupu nerovného a kombinovaného rozvoja, priamo na Európu samotnú.

Nerovnosť v tom prístupe znamená odlišnosť medzi spoločnosťami. Táto odlišnosť sa kombinuje do rôznorodého vývoja produkujúceho stále ďalšie a ďalšie odlišnosti. Spoločnosti sa tak naddeterminujú vo svojej odlišnosti a pôsobia na seba ako „bič vonkajšej

nutnosti“ prispôbiť sa a – naopak – môžu využiť „privilégiu zaostalosti“ a preskočiť vďaka interakcii s vyspelejšou spoločnosťou fázy vývoja. „Z tejto perspektívy je sociálny rozvoj vnímaný ako nevyhnutne multilineárny, kauzálne polycentrický a ko-konštitutívny na základe jeho prepojenosti“ (s. 46). Cieľom knihy je ukázať, ako vznikol kapitalizmus z dovtedy existujúcich nerovností, ktoré sa skombinovali do jeho vzniku.

Prvým medzinárodným aktérom, ktorý mal zásadný vplyv na vznik kapitalizmu v západnej Európe, bolo impérium mongolských nomádov. V 13. storočí, keď Európa bola podľa autorov najzaostalejším regiónom vo svete, toto impérium spojilo východ so západom – Európu s Čínou. Kým pre Čínu a východnú Európu znamenali Mongoli ohrozenie, západnej Európe naopak umožnili rýchly vzostup. Čínsky admirál Čeng Che zastavil svoje námorné expedície v prvej polovici 15. storočia, aby sa Čína mohla plne venovať pozemnej mongolskej hrozbe, čím neskôr umožnil voľný prístup Portugalcom a Holanďanom k obchodu v Indickom oceáne. Naopak Čína začala obchodne strácať. Mongoli takisto umožnili rozšírenie navigačných technológií a pušného prachu z východu na západ. Z teoretického hľadiska je pre autorov dôležité, že tento prínos pre západnú Európu bol daný aktivitou Mongolov a pokrok teda nepramenil znútra samotného Západu. Mongoli takisto podporovali voľný obchod, čo rozšírilo pre Európanov exportné trhy a zvýšilo del'bu práce v Európe. Viedlo to k rozmachu textilného priemyslu v Holandsku (a neskoršiemu posunu ku kapitalizmu), posunu ku komerčnému poľnohospodárstvu v Anglicku kvôli predaju vlny, ako aj vzostupu eu-

rópskych obchodných centier – Benátok a Janova. Ďalším dôsledkom bol vznik predstavy, že svet je jeden celok, čo motivovalo k dlhším námorným plavbám, napríklad k Mysu dobrej nádeje a nepriamo k objaveniu Ameriky. A napokon mongolský kolaps znamenal, že Európania po Mongoloch prevzali obchodné cesty a nemuseli vymýšľať nové obchodné systémy.

Neplánovaným dopadom rozmachu mongolského impéria bol plŕucny mor „čierna smrť“, ktorý v Európe v polovici 14. storočia spôsobil smrť obrovského množstva ľudí. Mor Európu zasiahol v období feudálnej krízy, takže zoslabené obyvateľstvo nebolo schopné chorobe vzdorovať. Pokles počtu obyvateľov viedol k zlepšeniu postavenia roľníkov. Reakciou boli boje medzi šľachticmi, orientácia na námorské komerčné aktivity a intenzifikácia vykorisťovania. To zas viedlo k roľníckym povstaniam. V tomto kontexte si roľníci volili trh pred nevoľníctvom. Tu sa autori opäť odlišujú od politických marxistov, ktorí predpokladajú vnučovanie trhovej závislosti roľníkom. Neplánovaným dôsledkom však bola závislosť od trhu, ktorá viedla k vzniku kapitalizmu. Bohatší roľníci obsadzovali uvoľnené pozemky a začínali produkovať pre trh, a nielen pre svoju spotrebu. Oslabením pozície šľachty sa roľnícka spoločnosť začala vyvíjať podľa jej vnútorných zákonov. Postupne sa z bohatých roľníkov stali kapitalisti, ktorí začali prenajímať pôdu vrstve námezdných roľníkov, čo napokon viedlo k vzniku konkurencie a tá k rastu produktivity. Nízka cena pôdy takisto viedla k zníženiu cien poľnohospodárskych produktov, čo viedlo k nižším ziskom šľachty a nutnosti zvyšovať produktivitu tak, aby nebolo potrebné toľko pracovnej sily. Dôsledkom bol

vznik priemyslu náročného na kapitál – námorného priemyslu a produkcie zbraní, takisto aj textilného priemyslu v Holandsku, Anglicku, južnom Nemecku a častiach Talianska. Ich národné trhy však boli primálne, preto došlo k expanzii do baltských štátov, z ktorých sa stala prvá periféria západnej Európy. Dôsledkom „čiernej smrti“ bola aj snaha integrovať ovládané teritórium, čo viedlo k zvýšeniu konkurencie na takto integrovaných trhoch a k stimulácii komercializácie.

Pred vzostupom Osmanskej ríše bola Európa periférnou súčasťou svetového obchodu. Napríklad obchod s korením prebiehal v rámci Indického oceána a európske trhy získavali iba zvyšky nespotrebované na Strednom východe. Osmanská ríša umožnila bezpečný obchod medzi Európou a Áziou a postupne začali Francúzsko, Anglicko a Holandsko závisieť od surovín z Osmanskej ríše. Takisto cez túto ríšu dochádzalo k prenosu technológií najmä v manufaktúrnej výrobe; príkladom bol vznik hydraulického mlyna, ktorý viedol k vzniku prvej plne mechanizovanej továrne.

Napriek týmto obchodným pozitívam bola Osmanská ríša najmä bezpečnostnou hrozbou, keďže v danej dobe bola najsilnejšou krajinou sveta. V Európe viedla k vzniku Svätej ligy v roku 1571. Turci však využívali rozdrobenosť Európanov a vytvárali aliancie s Francúzmi, Angličanmi a protestantmi v Holandsku a Nemecku proti ich hlavnému nepriateľovi – Habsburgovcom. Napríklad francúzskemu kráľovi pomohli Turci dobyť Nice v roku 1543. V Uhorsku vojensky podporili vzburu protestantov. Dôsledkom bolo oslabenie Habsburgovcov, ktorým sa nepodarilo ustanoviť celoeurópske impérium. Fran-

cúzsko, Holandsko a Anglicko tak ťažili zo svojho privilégia zaostalosti oproti silnejším Habsburgovcom.

V praxi to znamenalo orientáciu na atlantický priestor a nerušené budovanie štátu v Anglicku. Turci narušili monopol Janova a Benátok v Stredozemnom a Čiernom mori a prinútili ich hľadať alternatívne cesty do Indie a na Ďaleký východ. Dôsledkom bolo „objavenie“ Ameriky Krištofom Kolumbom. Vzhľadom na kapituláciu pred Osmanskou ríšou mali Holanďania, Francúzi a Briti privilegovaný prístup k tureckým obchodným cestám oproti Habsburgovcom, čo zvýšilo ich zisky. Turecká politika viedla k dominancii komerčných záujmov v anglickom a holandskom štáte v 17. a 18. storočí a k vzniku námorských obchodných spoločností.

Suroviny a základné plodiny z Osmankej ríše zas umožnili vznik manufaktúr v severozápadnej Európe. Dôsledkom bol nárast obyvateľstva, tlak na pôdu, nárast nájmov, pokles miezd na vidieku, čo celkovo vytvorilo predpoklady na vidiecke vzbury a primitívnu akumuláciu ako základ vzniku kapitalizmu. Izolované Anglicko nemuselo vydávať toľko zdrojov na zbrojenie a nepotrebovalo vytvoriť byrokratický štát absolutistického typu, vyberajúci daň, ako vo Francúzsku a Španielsku. Dôsledkom bolo menej možností na zaisťovanie ziskov neekonomickým spôsobom, čo viedlo k využívaniu ekonomických – trhových – možností. Zároveň štát nebol schopný ochrániť roľníkov pred ohradzovaním územia šľachtou. A napokon vládnuca vrstva bola vďaka izolácii neobvykle homogénna. Roľnícke vzbury sa tak stretli so zjednotenou triedou, ktorá zbavila roľníkov ich pôdy, čím ich prinú-

tila pôdu si najímať, a tak si vzájomne konkurovať. To napokon viedlo ku kapitalizmu, ako na to poukázal Brenner. Pointou autorov je, že k izolácii prispela Osmanská ríša a že teda vznik kapitalizmu nie je možné vysvetliť bez tejto geopolitickej skutočnosti. Išlo o dôsledok nerovného a kombinovaného vývoja.

Základom brennerovského prístupu je znižovanie významu „objavu“ Ameriky pre vznik kapitalizmu. Anievas a Nisancioglu majú spolu s Marxom, Weberom či Smithom opačný názor. Pre nich bol tento objav „rozhodujúcim momentom pri formovaní moderných európskych spoločností“ (s. 121). V prípade Španielska síce prísun zlata a striebra umožnil financovanie vojen – v 16. storočí americké bohatstvo predstavovalo až 25 % habsburských príjmov, avšak dôsledkom bolo oslabenie manufaktúr a deindustrializácia kastílskej ekonomiky. Upadajúci textilný priemysel nahradil holandský, ktorý prenikol na španielsky trh. Španielske výdaje tak postupne boli financované janovskými bankármi, ktorí sa následne preorientovali na holandský kapitál. Počiatková výhoda Španielska sa tak zmenila na jeho nevýhodu a presne naopak to bolo s Holandskom i Anglickom, ktoré svoju slabšiu pozíciu dokázali využiť a premenili americké bohatstvo na produktívne investície. Toto bohatstvo umožnilo aj zásadné zvýšenie objemu obchodu s Áziou a to následne rozvoj trhov v Európe, Amerike a Afrike. Kľúčovým prvkom bolo aj násilie Holanďanov v Ázii voči miestnym, ktorí nepracovali za mzdu, ale umožnili reprodukciu námezdnjej práce v Európe (s. 221).

Pre Smitha americké bohatstvo umožnilo deľbu práce v Európe a technologický rozvoj a takisto trh pre nadbytočnú produkciu. Vo svo-

jej podstate umožnilo „objavenie“ Ameriky začať nakupovať lacno prírodné zdroje z Ameriky a predávať drahú priemyselnú výrobu v Afrike, odkiaľ Európania exportovali otrokov do Ameriky. Akumulované bohatstvo bolo následne reinvestované, čím sa financoval technologický rozvoj. Z neho vznikla priemyselna revolúcia (s. 147). Práve tu je zrejmy medzispoločenský či medzinárodný proces, ktorý prekonáva internalizmus politického marxizmu (s. 148).

Obchod s Amerikou umožnil Británii prekonať prvú krízu kapitalizmu a prechod z jednoduchej na rozšírenú reprodukciu kapitálu. Reinvestovanie ziskov do výroby malo za následok jej rozširovanie, a to následne nadprodukcii, ktorú bolo treba niekde predať. Zároveň so zvyšovaním produktivity dochádzalo k prepúšťaniu nepotrebných pracovných síl. Sektory viazané na atlantický priestor umožnili, aby bola táto prebytočná sila zamestnaná pri budovaní lodí a prístavov a neskôr v cukrovarníctve a textilnom priemysle. Táto pracovná sila bola tiež masovo vyvázaná do Nového sveta, kde zakladala ďalšie a ďalšie kolónie. Štát bol nápomocný prijímaním zákonov, ktoré umožňovali legálne presídlenie tulákov, žobrákov a kriminálnikov. Bez Ameriky by sa zrejme anglický kapitalizmus pridusil vlastnou produktivitou.

Možnosť utiecť však v Amerike čoskoro viedla k nedostatku pracovnej sily spojenej s masívnym úhynom pôvodných obyvateľov. Tých nahradili otroci z Afriky. Ich získanie však nebolo vonkoncom také jednoduché, keďže Afričania boli schopní porážať Európanov, ktorým sa ešte v 18. storočí nedarilo podmaňovať si africké územia. (Podobne to bolo v Ázii pre Portugalcov a Holanďanov v 16., 17.

až 18. storočí, s. 228.) Otrokov však kupovali vďaka normálnosti tejto inštitúcie v Afrike, kde za bohatstvo bolo považované vlastníctvo ľudí, rovnako ako v Európe ním bolo vlastníctvo pôdy. Akumuláciou a predajom otrokov sa vládnuca africká vrstva reprodukovala. Vojny sa nevedli o pôdu, ale o ľudí. Miestni vládovia boli postupne nútení predávať Európanom stále viac otrokov, aby od nich získali zbrane, potrebné na vedenie vojen, vďaka ktorým získavali bohatstvo, teda ďalších otrokov. V polovici 18. storočia však postupne dochádzalo k demografickému vyčerpaniu Afriky a napokon k podriadeniu sa európskej nadvláde a kolonializmu.

Otroci pracovali na amerických plantážach, ktoré tak spojili tri základné prvky kapitalizmu – anglický kapitál, americkú pôdu a africkú pracovnú silu do hybridných „kombinovaných“ semikapitalistických entít. Hoci otroci nepracovali za mzdu a na svoje prežitie využívali drobné naturálne hospodárstvo, mali omnoho bližšie k anglickým námezdným pracovníkom, ako k roľníkom vo feudálnej Európe spôsobom, akým boli disciplinovaní priamo na farme, a tým, ako podliehali trhovému imperatívu. Americké plantáže zavádzali moderné techniky nielen farmárčenia, ale aj účtovníctva či prepravy a boli responzívne voči trhovému signálom medzinárodnej ponuky a dopytu. Otroci pracovali najmä pre dosiahnutie zisku a v prípade nedostatku príležitostí boli predávaní ako každá iná komodita podliehajúca trhu. Komericializácia, mechanizácia a industrializácia prinášali intenzifikáciu vykorisťovania otrokov a plantáže vo všeobecnosti vykazovali všetky znaky, ktoré by sa dali očakávať od kapitalistickej firmy. Dokazujú to

aj rýchlo konvergujúce priemerné úrovne zisku a štandardizované metódy produkcie tak, ako to funguje na úplne kapitalistickom trhu (s. 161). Vo všeobecnosti teda platilo, že hoci kapitalizmus nedokáže prežiť bez námezdnjej práce, neslobodná pracovná sila ho môže významne podporovať.

Obchod s Amerikou a produkcia na tomto kontinente boli kľúčové pre úspešné rozvinutie kapitalizmu v 17. a 18. storočí a prekonanie tendencie zisku klesať. Na toto pritom poukázal už Marx v *Kapitáli*. Ako už bolo zmienené, kolónie absorbovali nadbytočné obyvateľstvo z Anglicka a efektívne otrokárske plantáže zaistili vyššiu produktivitu práce prostredníctvom otroctva. Ziskovosť bola vyššia v kolóniách než v Anglicku. V roku 1770 podľa odhadov zisky z otrokov znamenali 0,5 % národného príjmu, takmer 8 % všetkých investícií a 39 % komerčných a priemyselných investícií (s. 164). Koncom 18. storočia príjem z amerických kolónií sa rovnal približne 50 % hrubých britských investícií, ktoré znamenali významný input pre britský priemysel. Dôsledkom bol pokles úrokových mier, ktorý zas umožnil rozmach priemyslu a pokles britského verejného dlhu. Import tabaku, cukru, kávy a ďalších produktov umožnil ich opätovný export do zvyšku Európy a takisto zaistil výrazné zníženie ceny práce vďaka veľmi lacným kalóriám pre zamestnancov. Lacná bavlna zas umožnila okrem rastu zamestnanosti (75 % ľudí zamestnaných v priemysle v roku 1840) celkový rozmach priemyslu a jeho konkurencieschopnosť voči indickému textilnému priemyslu a export napodobenín indických tovarov do západnej Afriky a oblečenia pre otrokov v Amerike. V roku 1772 Amerika spotrebovala 37 % anglické-

ho vývozu. Všetky kolónie importovali v roku 1700 14 %, v roku 1773 55 % a v roku 1855 71 % britského exportu. Medzi rokmi 1750 – 1800 britský obchod s kolóniami dosahoval približne 15 % národného príjmu. Od roku 1650 teda dopyt po britskom priemyselnom exporte v severnej Amerike zachraňoval britskú ekonomiku v čase, keď sa obchod v rámci Európy oslaboval. Mnohé firmy, napríklad Barclays či Lloyds, zbohatli práve na investíciách do plantáží. Celkovo teda platí, že kolonializmus bol základným elementom pre rozmach kapitalizmu, a nie iba akýmsi doplnkom (s. 168).

Tu autori zdôrazňujú proti politickému marxizmu (s čiastočnou výnimkou R. Brennera), že obchodníci sa nevenovali len obchodu (kupovať lacno a predávať drah), ale svojím pôsobením menili procesy výroby a výrobné vzťahy na kapitalistické. Obchodníci boli agentmi v tranzícii ku kapitalizmu a stávali sa priemyselníkmi, ako na to poukázal už Marx.

Obchodníci, ktorí zbohatli na obchode s kolóniami, podporovali Olivera Cromwella počas „Slávnej revolúcie“. Jej dôsledkom bol definitívny posun ku kapitalizmu. Práve toto je hlavný argument týkajúci sa troch revolúcií alebo skôr revolučných období v Holandsku (1566 – 1648), Anglicku (občianska vojna 1640 – 1651 a Slávna revolúcia 1688 – 1689) a Francúzsku (1789 – 1815). Samotné revolúcie neboli buržoázne, teda prokapitalistické vo svojich intenciách. Podstatné však je, že ich dosahy viedli ku kapitalizmu. Buržoázne sily boli na pro- aj antirevolučných stranách. Reformy, ktoré nasledovali po revolučných rokoch, v prípade Anglicka a Holandska konsolidovali dávnejšie začaté procesy premeny feudalizmu na kapitalizmus, v prípade Fran-

cúzska došlo k zásadnejšej premene na kapitalistický spôsob výroby.

Inovatívnosť knihy *How the West Came to Rule. The Geopolitical Origins of Capitalism* spočíva v argumente, že všetky revolúcie boli dôsledkom aj medzinárodnej politiky v Európe. V prípade Holandska išlo o habsburskú politiku voči Francúzsku, Anglicku a Osmanskej ríši, ktoré mali vplyv na vzťah búriacej sa holandskej šľachty k Habsburgovcom, na Anglicko mali vplyv protesty po celej Európe, v prípade Francúzska ovplyvnili vznik revolúcie okrem drahých zámorských vojen aj predchádzajúce revolúcie a konkurenčné pôsobenie kapitalizmu z Anglicka a Holandska.

V poslednej kapitole autori zdôrazňujú kľúčový prvok, ktorý znamenal pre Európanov zásadnú počiatočnú výhodu. Boli jednoducho lepší vo výrobe zbraní, ich používaní, námorných technológiách boja a budovaniach opevnení. Ich bojaskopnosť bola dôsledkom zmiňovaného komplexného vývoja, ktorého základom bola súťaž medzi šľachticmi v Európe. Práve táto súťaž (o prežitie) nútila šľachtu neustále investovať do vývoja a výroby nových zbraní a zdokonaľovania techník boja (s. 260). Toto platilo aj o Osmanskej ríši, rozdiel bol v tom, že osmanský agro-vojenský komplex viedol k teritoriálnej expanzii, zatiaľ čo ten európsky k zámorskej expanzii, poháňanej obchodnými záujmami, ktoré boli svojimi peniazmi (a pôžičkami) schopné ovplyvňovať politické rozhodovanie. Spojenie obchodu s vojnou tak bolo základom európskej sily a prejavilo sa vo vzniku a pôsobení východoindických spoločností.

Hlavným zlomom potom bolo postupné získanie prevahy v Indii, ktorá umožnila ná-

slednú dominanciu Británie nad celým svetom. Tu sa snúbil úpadok systému fungovania Mughalského impéria a postupné prenikanie obchodno-vojenského pôsobenia Britov (a Holanďanov) do Indie. Holanďania ani Angličania pritom neboli lepší obchodníci, ale boli lepší vo využívaní násilia alebo jeho hrozby na dosiahnutie obchodných cieľov. Britská industrializácia vo veľkej miere závisela od indickej deindustrializácie a nie je preto náhoda, že kolonizácia Indie predchádzala britskú industrializáciu zhruba o 20 rokov (s. 262). Dôležité pre následnú dominanciu vo svete bolo aj zapojenie Indov do britskej armády, napríklad pri dobývaní Číny po tzv. boxerskom povstaní Sikhovia riadili v Pekingu aj dopravu (s. 263).

Za symbolický moment začiatku preberania vedúcej roly vo svete Západom považujú autori dobytie Bengálska v roku 1757 a podpísanie Parížskej dohody v roku 1763. Počas týchto rokov ázijské impériá padli do rúk Britov (a teda svetového kapitalizmu) a zároveň bol porazený francúzsky absolutizmus v sedemročnej vojne, zaisťujúci Británii vládu nad veľkou časťou Ameriky, Afriky a Ázie. Kľúčovou bola porážka Francúzov v roku 1759. Dominancia Západu trvá dodnes.

Anievasova a Nisanciogluova kniha bola kritizovaná z rôznych pozícií a boli jej venované špeciálne čísla až dvoch časopisov. Jednou z výčítiek bol eurocentrismus recenzovanej knihy. Táto kritika mala rôzne formy, tu by som zdôraznil kritiku rozvojových štádií. Autori samotní citujú Chakrabartyho a jeho snahu o provincializáciu Európy a dokonca aj jeho postkoloniálnu kritiku konceptu nerovného rozvoja, ktorý – povedané Chakrabartyho slovami – prinajmenej podčiarkuje určitú štruk-

turálnu jednotu historických procesov, a tak sa niektoré spoločenské elementy stávajú anachronickými, a nie iba odlišnými (s. 34). Reakciou sa zdá dialektická interakcia rôznorodých spoločností, ktorá nevedie k unilineárnemu vývoju, ale k ďalšej rôznorodosti. Neexistuje potom model, s ktorým sú ostatné spoločnosti porovnávané, ale len multiplicita foriem a trajektórií, preto z pojmu rozvoj automaticky nevyplýva žiaden etnocentrizmus. Autori kritizujú používanie termínov ako „zaostalý“, „moderný“ či „vyspelý“ (s. 55), avšak definujú ich ako „*asymetrické vzťahy a nevyrovnanosti moci [...] medzi spoločnosťami a v ich vnútri vo formách, prostredníctvom ktorých sa vládnuce triedy reprodukovujú*“. Príkladom sú Habsburgovci a Osmanská ríša, ktorých mód reprodukcie bol silnejší a stabilnejší než mód reprodukcie vládnucich elít v Anglicku a Holandsku v 16. storočí. V tomto zmysle teda vyspelý či rozvinutejší znamená mocnejší, pričom moc vyplýva z celkovej konfigurácie spoločnosti umožňujúcej túto moc.

Takéto chápanie rozvoja znemožňuje konkrétne etnocentrizmus, ale vytvára analyticky partikulárne etnocentrizmy pre každú miniperiódou. Stupňovitosť rozvoja je potom v týchto periódach prítomná, ale mení sa v závislosti od moci najsilnejšieho aktéra, ktorý je vždy vďaka tzv. výhode zaostalosti a biču vonkajšej nutnosti prekonaný svojimi odporcami. Rozvoj alebo vyspelosť sa tak stáva mocou. Otázka je, či chceme takto definovať rozvoj, či nie je lepšie miesto pojmu vyspelý používať pojem najmocnejší. Tu sa však už ne bavíme o etnocentrizme (a vôbec nie o eurocentrisme), ale o tom, aký termín použiť na konceptualizáciu toho, že nejaká spoločnosť je celkovo vo svo-

jej totalite mocnejšia. Práve tá totalita zvädza k použitiu termínov rozvoj či vyspelosť a práve tejto totality by sme sa mali obávať, pretože by potom normatívne mohla viesť k stotožneniu dobrej spoločnosti s mocnou spoločnosťou.

S dôležitou kritikou recenzovanej publikácie prichádzajú Tim Di Muzi z Wollongongskej univerzity a Matt Dow z Univerzity v Yorku. Hoci súhlasia s geopolitickou perspektívou na vznik kapitalizmu a vzostup Západu, dôležitosť prikladajú aj vzniku peňazí založených na dlhu, spojených so vznikom Anglickej banky, ktoré umožnili zásadné navýšenie množstva peňazí v obehu, a tým rozbehnutie hospodárskeho rastu a takisto financovanie vojen potrebných na prísun nutných zdrojov. Ďalším dôležitým prvkom bola kapitalizácia štátu, teda prepojenie kapitálu so štátom, ktoré umožnilo obrovské investície nevyhnutné na rozbehnutie fungovania kapitalizmu. Tieto sa týkali vojenských, najmä námorných príprav a boli založené na národnom dlhu. Bez tejto kombinácie by kapitalizmus nevznikol. Posledným chýbajúcim prvkom je význam uhlia, ktoré prekonalo energetickú krízu v Anglicku 17. storočia. Obrovské množstvo energie umožnilo, aby sa zmeny vo vlastníctve pretavili do zmeny systému spojeného s nárastom priemyselných kapacít.

Napriek týmto relevantným kritikám je recenzovaná kniha dôležitým príspevkom do marxistickej diskusie o pôvode kapitalizmu a nadvlády Západu. Množstvo ocenení, ktoré získala, je skutočne zaslužené.

Tomáš Profant

KERECMAN, P.: **Advokáti davisti – Vladimír Clementis, Ján Poničan, Daniel Okáli.** Bratislava : Slovenská advokátska komora, 2017, 461 s. ISBN 978-80-971218-8-4

Advokát Peter Kerecman vykonáva od roku 2000 advokátsku prax v Košiciach. Pôsobí taktiež ako externý súdny poradca Ústavného súdu Slovenskej republiky a predseda Komisie pre dejiny advokácie Slovenskej advokátskej komory. V minulosti bol členom predsedníctva Slovenskej advokátskej komory a člen skúšobnej komisie pre advokátske skúšky. Je autorom niekoľkých monografií. Popri témach ako *Eutanázia, asistovaná samovražda – právne aspekty* (1999), *Novinári a sloboda tlače v rozsudkoch Európskeho súdu pre ľudské práva* (2003), *Sloboda prejavu novinára a ochrana pred jej zneužitím* (2009) a komentároch k zákonom a judikatúram sa Peter Kerecman vo svojich prácach venuje aj dejinám advokácie a významným advokátom slovenských dejín. Monografia *Advokáti davisti – Vladimír Clementis, Ján Poničan, Daniel Okáli* nie je jeho prvým textom z oblasti dejín advokácie. Spracovaním tejto problematiky nadväzuje na svoje práce *Kapitoly z dejín advokácie na Slovensku* (2005), *História advokácie na Slovensku* (2011), *Advokát Janko Jesenský, spisovateľ a legionár* (2014), *Anton Blaha – Pocta advokátovi* (2014) či *Advokát Ivan Horváth a advokáti v jeho diele* (2014).

Generácia prokomunisticky orientovaných vysokoškolákov študujúcich v Prahe prevažne právo a filozofiu združená okolo časopisu *DAV* sa stala predmetom výskumu nejedného literárneho vedca, historika či filozofa. Väčšina monografií, zborníkov a vedeckých štúdií bola

však publikovaná pred rokom 1989 a venovala sa problematike *DAVU* a davistov v historickom kontexte vzniku časopisu, v ideovo-politických súvislostiach formovania marxistickej filozofie na Slovensku, taktiež analyzovala ich publicistickú a literárnu tvorbu, prípadne boli publikované biografie jednotlivých davistov. K najznámejším prácam patria predovšetkým publikácie Štefana Druga, Viliama Plevzu a Zdenky Holotíkovej. Publikácia Petra Kerecmana sprostredkúva nové informácie a zaoberá sa doteraz málo známou a skúmanou oblasťou pôsobenia troch významných davistov, a preto možno povedať, že v spoločenskovednom diskurze po roku 1989 je novátorským počínom.¹

Text monografie je písaný chronologicky, podľa časovej následnosti diania skúmaných udalostí. Autor ho rozdelil do niekoľkých statí, v ktorých priblížil predovšetkým troch

¹ Publikácie zachytávajúce myslenie a pôsobenie davistov komplexne po roku 1989 absentujú. Výnimkou sú biografie, ktoré sa tešia mimoriadnej popularite, predovšetkým o Gustávovi Husákovi (pozri napríklad: LONDÁK, Miroslav – MICHÁLEK, Slavomír a kol. *Gustáv Husák – moc politiky, politik moci.* Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV, 2013; MACHÁČEK, Michal. *Gustáv Husák.* Praha : Vyšehrad, 2017; ČERNÁK, Tomáš. *Husák – Mladé roky Gustáva Husáka 1913 – 1939.* Bratislava : Marenčin PT, 2015; ČERNÁK, Tomáš – MOCKO, Martin. *Husák v odboji a SNP 1938 – 1944.* Bratislava : Marenčin PT, 2017; ČERNÁK, Tomáš – SYRNÝ, Marek. *Husák – vrcholy a pády 1945 – 1951.* Bratislava : Marenčin PT, 2018), o Vladimírovi Clementisovi (pozri napríklad: Peter Juza (ed.): *Vlastenec a Európan Vladimír Clementis.* Zborník príspevkov zo spomienkovej konferencie 20. 9. 2012. Bratislava : Inštitút ASA, 2012) a Ladislavovi Novomeskom (pozri napríklad: PEKNÍK, Miroslav – PETROVIČOVÁ, Eleonóra (eds.). *Laco Novomeský kultúrny politik, politik v kultúre.* Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV, 2006; PERNÝ, Lukáš. *Kultúrna revolúcia Laca Novomeského: Ladislav Novomeský o kultúre, umení a politike.* Bratislava : Spoločnosť Laca Novomeského, 2017.)

popredných davistov, ktorých spájala spoločná profesia: Vladimíra Clementisa, ktorý sa stal advokátom ako prvý a pôsobil v advokácii štrnásť rokov, Daniela Okáliho, ktorý bol advokátom devätnásť rokov, a Jána Poničana, ktorý ako posledný z trojice zložil advokátske skúšky a zároveň v tejto oblasti pôsobil najdlhšie – dvadsaťjeden rokov.

Aj napriek autorovmu avízu, že sa v knihe bude venovať predovšetkým advokátskemu pôsobeniu davistov, ktorému bola doteraz venovaná minimálna pozornosť, pomerne rozsiahla časť práce reflektuje ich detské a študentské roky, vysokoškolské štúdium, kultúrnu a spolkovú činnosť pred vznikom *DAV-u*, založenie *DAV-u* a jeho jednotlivé obdobia (I. 1924 – 1929, II. 1931 – 1933, III. 1934 – 1937). Ešte pred úvodom autora monografia ponúka vstupné slovo predsedu Slovenskej advokátskej komory Lubomíra Hrežďoviča, texty Ivana Okáliho *Zopár poznámok o advokátoch – davistoch, socializme a demokracii*, Karola Csibu *Literatúra v politike, politika v literatúre* a Antona Blahu *Patrili k nám*. V závere autor svoj text doplnil o výber z textov Vladimíra Clementisa, Jána Poničana a Daniela Okáliho. Čítanie publikácie spestruje množstvo priložených dobových fotografií a archívnych dokumentov, ktoré nie sú umiestnené ako prílohy na konci publikácie, ale priebežne v častiach, ktorých sa týkajú, čím bezprostredne dokresľujú dobový kontext. Autor vo svojej práci predstavuje aj ďalšie osobnosti slovenskej advokácie. Okrem právnikov z rodiny Daniela Okáliho, advokátov, u ktorých vykonávali davisti koncipientsku prax, či koncipientov, ktorí vykonávali prax u davistov, venoval pozornosť aj

advokátovi Ľudovítovi Obtulovičovi a Gustávovi Husákovi.

Čo sa týka použitej literatúry, autor pri spracovaní publikácie neopomenul tie najznámejšie a najviac citované diela publikované k téme *DAV* a davisti v prednovembrovom období.² Avšak veľký kus práce odviezol štúdiom archívnych prameňov, predovšetkým súdnych spisov, matrík koncipientov, matrík advokátov, ako aj spomienok, ktoré sú podľa autora možno cennejším zdrojom informácií o ideáloch, o vnímaní vlastného povolania davistov ako svedectvom o faktoch. Slovanmi autora – kniha je „*mozaikou spomienok dopĺňaných aj z iných zdrojov*“.³ Toto skromné konštatovanie je potrebné doplniť, pretože tými ďalšími zdrojmi sú archívne dokumenty z fondov štátnych archívov v Košiciach, Bratislave, Prešove, Levoči, Banskej Bystrici, Trnave, fondov Slovenského národného archívu, Národného archívu v Prahe, Archívu Univerzity Komenského, Archívu Univerzity Karlovej, Archívu Ústavu pamäti národa, Archívu bezpečnostných složek v Prahe atď. V neposlednom

² Autor najviac citoval nasledujúce práce: *DAV*. Spomienky a štúdie. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1965; DRUG, Štefan. Dav a davisti. Bratislava: Obzor, 1965; DRUG, Štefan. Červená sedmička nastupuje. O davistoch netradične. Bratislava: Smena, 1984; HOLOTÍKOVÁ, Zdenka – PLEVZA, Viliam. Vladimír Clementis. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry, 1968; CLEMENTIS, Vladimír. Odkazy z Londýna. Bratislava: Obroda, 1947; CLEMENTIS, Vladimír – CLEMENTISOVÁ, Lída. Listy z väzenia. Bratislava: Tatran, 1968; CLEMENTIS, Vladimír. Nedokončená kronika. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1964; OKÁLI, Daniel. Literárna teória a kritika davistov. Bratislava: Pravda, 1976; PLEVZA, Viliam. Davisti v revolučnom hnutí. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry, 1965.

³ KEREČMAN, Peter. *Advokáti davisti – Vladimír Clementis, Ján Poničan, Daniel Okáli*. Bratislava: Slovenská advokátska komora, 2017, s. 26.

rade dôležitým zdrojom z hľadiska použitých prameňov je autobiografický rukopis Daniela Okáliho *Z môjho života*, citácie ktorého sú bohato zastúpené v jednotlivých statiach a ktorý autorovi poskytla rodina Daniela Okáliho. Z poďakovania autora je zrejmé, že Okáliho rodina prispela do publikácie aj poskytnutím rodokmeňa rodiny, fotografiami, ako aj rozhovormi či spomienkami.

Keďže v kapitolách (aj keď názov „kapitola“ nie je v publikácii používaný) zaoberajúcich sa detstvom, štúdiom davistov, vznikom *DAV-u* a jednotlivými obdobiami, v ktorých *DAV* vychádzal, sú prezentované už známe skutočnosti (s výnimkou informácií z Okáliho rukopisu), nebudeme sa im podrobnejšie venovať. Najrozsiahljšia časť práce sa zaoberá osnovníckou (koncipientskou) a advokátskou činnosťou davistov od ich začiatkov v tejto profesii až po ukončenie advokátskej činnosti. V stati *Osnovnícke časy davistov* autor reflektuje priebeh ich koncipientskej praxe a predstavuje aj advokátov, u ktorých túto prax vykonávali. V nasledujúcej stati *Advokátska činnosť davistov*, v časti venovanej advokátskej činnosti Vladimíra Clementisa, hovorí autor predovšetkým o jeho obhajobe Štefana Majora v známom košútskom procese, zastupovaní Jána Poničana, Evgena Klingera, Ľudovíta Bazovského či Gejzu Vámoša. Z tohto obdobia Clementisovho pôsobenia Peter Kerecman priblížil aj jeho zoznámenie sa s manželkou Ľudmilou a jeho aktívnu politickú činnosť poslancu Národného zhromaždenia a parlamentné vystúpenia týkajúce sa najmä právnických tém, ale aj jeho publicistickú činnosť dotýkajúcu sa práva.

U Jána Poničana uvádza najmä jeho spomienky na advokátsku prax a charakterizuje jeho literárnu tvorbu, ktorá počas nej vznikala. Predstavuje ho ako autora básnickej zbierky *Angara*, románu *Stroje sa pohli* a divadelnej hry *Iskry bez ohňa*. Daniela Okáliho ako advokáta prezentuje čitateľom prostredníctvom jeho spomienok na ťažké profesijné začiatky v Skalici, zaznamenané v rukopise s názvom *Z môjho života*, ako aj zo spomienok Ivana Okáliho. Podrobne taktiež priblížil zastupovanie jeho klientov pred Okresným súdom v Skalici a v závere sa venoval aj Okáliho koncipientovi Dr. Vladimírovi Trslínovi a ďalším právnikom v ich rodine (Dr. Emma Okályiová, rod. Marková, Dr. Viktor Okályi, ml., Dr. Gejza Okályi, Dr. Gejza Okáli ml). Ako vidieť, aj tie časti publikácie, ktoré približujú advokátsku činnosť davistov, sú doplnené o ich osobný život či publikačnú činnosť „do tej miery, ktorá je nevyhnutá pre vysvetlenie ich pôsobenia ako advokátov alebo ktorá rámčuje alebo vytvára križovatky ich života“.⁴

V ďalších statiach autor pokračuje chronologicky a venuje sa pôsobeniu davistov počas druhej svetovej vojny a ich aktivitám až do ukončenia advokátskeho pôsobenia a nástupu do vysokých štátnych funkcií. Autor sa nevyhol ani téme zatknutia davistov, opisuje nielen odsúdenie Vladimíra Clementisa v procese s tzv. protištátnym sprisahaneckým centrom Rudolfa Slánskeho, odsúdenie Gustáva Husáka a Daniela Okáliho v procese s buržoáznymi nacionalistami, ale aj zatknutie prvého odsúdeného advokáta, davistu Ľudovíta Obtuloviča. Pozornosť venuje aj výkonu ich trestov a rehabilitácii davistov. Zo spomienkového ru-

⁴ Tamže, s. 25.

kopisu Daniela Okáliho uvádza rozsiahle citácie, v ktorých sú odkazy na Okáliho zatknutie, vyšetrovanie a väznenie, vnášajúce do problematiky osobný rozmer. Autor nevynechal v tejto životnej etape davistov ani osobnosť Jána Poničana, ktorého zatýkanie síce obišlo, aj keď jeho meno v trestnej veci proti slovenským buržoáznym nacionalistom odznelo viackrát, a priblížil jeho pôsobenie vo funkcii štátneho notára.

V krátkej stati *Davisti a dnešná advokácia* sa autor pokúsil načrtnúť odkaz a prínos advokátskej činnosti davistov. Na strane 415 doslova uvádza: „*Aj ochrana slabých či chudobných bola a i dnes je úlohou advokátov. Postoj Davistov, zásadovosť a odvaha by mali byť vzorom aj dnešným advokátom.*“

Považujeme za dôležité zdôrazniť, že autor pri koncipovaní svojej publikácie neskĺzol do prezentovania ideovo-politických klišé, vyplývajúcich z konceptu totalitarizmu. Autor sa naopak vyhol čierno-bielemu videniu a subjektívnemu premietaniu svojich politických sympatií či antipatií do spôsobu spracovania a prezentovania skúmanej problematiky, čo sa odzrkadlilo v tom, že v texte celej knihy nie je prítomné hodnotenie či odsudzovanie, alebo na druhej strane glorifikovanie skúmaných osobností. Aj napriek tomu, že sa autor dotkol

aj takých kontroverzných tém, ako sú politické procesy 50. rokov minulého storočia, zameril sa výlučne len na opis relevantných skutočností bez emočného zafarbenia, prípadne ideovo-politického zjednodušovania. O ideovo-politickej orientácii davistov, ideáloch, za ktoré bojovali, ako aj o literárnej tvorbe, ktorá ich myslenie odzrkadľovala, toho vieme dosť a bolo toho napísané pomerne veľa. Avšak o praktickej realizácii ich ideálov v podobe advokátskej profesie sme až do vydania publikácie Petra Kerecmana *Advokáti davisti – Vladimír Clementis, Ján Poničan, Daniel Okáli* mnoho nevedeli. Za prínos publikácie do súčasného spoločenskovedného výskumu považujeme okrem samotného výberu témy a prístupu k nej aj zverejnenie častí dosiaľ nepublikovaného rukopisu Daniela Okáliho *Z môjho života*. Čitateľ by možno od predkladanej recenzie očakával kritickejšiu reflexiu Kerecmanovej práce. Avšak z nášho pohľadu práca neobsahuje protirečivé závery, nepresnosti, vecné chyby, prípadne irelevantné zdroje informácií. Vedeckú monografiu Petra Kerecmana určite ocenia nielen odborníci z právnickej oblasti, ale aj historici, politológovia, sociológovia, sociálni a politickí filozofi.

Jana Sivičková